

FALUSI MÁRTON

*Virágvasárnapi zsákban futás**Jog, irodalom és politikai filozófia napjainkban*

JOG: AZ ÖNNÖN FARKÁBA HARAPÓ KÍGYÓ?

Egy magamfajta fiatalember az egész világ birtoklására vágyik. Nem a Minden Titkok tudójává elszegődött Ady zseniális göggyével írom ezt, csupán a teljességvágyból kiábránduló fiatal felnőtt tárgyilagosságával. Az egyetemen e kamaszos hevületet maga mögé utasító igazságként tanítják, hogy napjainkban a társadalom tudásterületek cserepeire hullott szét – *acentrikussá* vált –, ebből következően – ferdíthetjük maivá Bessenyei György szállóigéjét –: *minden tudós a maga nyelvén tudós, de az idegen szakmáén sohasem*. Az értelmiség tagjai, akik a társadalom indultait vagy álmait hivatottak nemzetté gondolni és mondani, a társadalomelméleti dogmák szerint ezért sem érthetnek szót egymással, diskurzusuk zavarosan egymás mellett elbeszélő metanyelveken folyik, vagy pedig a másik feladatába beleártva magukat nem kerülhetik el, hogy rájuk ne üssék a „kontár” billogot.

Mindennek ellenére, sőt e tézist tagadva kezdtem foglalkozni a *jog és irodalom* jogbölcseleti vizsgálódásaival, melyeket amerikai eredetükről lemetszve ültettem át egy merész gondolatkísérlettel a magyar kultúr- és politikatörténet sajátos meghatározottságai közé. Mivel mi, magyarok fiatalkori tanulmányainkból kilépve rögvest a történelemben találtuk magunkat mindig is, a történelem pedig kortársi szemszögből politika, sokan és sok helyütt bizonyították már, az irodalomra nálunk hogyan osztott különféle történelmi időkben politikai szerepet a közösségi felelősség.

Éppen ezt az irodalmi jelmez- és kelléktárat látszott fölcserélni a politika a rendszerváltozás óta a jogászai gondolkodásmódra. Emez olyannyira erőszakosan gyűri maga alá a politikai közösség önismeretét, hogy szinte kizárólagos igényt jelent be fogalmi apparátusával, logikájával, kognitív mintáival és intézményrendszerével a társadalom megjelenítésére, legalábbis ami annak tudatunkban kirajzolódó képét illeti. A jog depolitizálása felszínes óhajának ellenkezőjét látom kívánatosnak: *dejurizáljuk* a politikát! Napjainkban a jogi szféra túlterheltsége, a vele szemben táplált elvárások túlzottsága kelti sokakban azt az érzést, hogy ha a jogrendszer alapja, az alkotmány változna, a hibák kiköszörülhetők lennének. Előbb kell azonban lélekben tisztálkodni, jogot és politikát helyretolni, és csak azután felvenni az új alkotmányt mint új ünneplőt, hacsak rá nem ébredünk időközben: a régi éppolyan szép.

A társadalomban – tetszik, vagy nem – mindnyájan össze vagyunk kötve. *Egy* jogrend foglyai vagyunk, a közös nyelv és emlékezet minden esetleges értelmezési

zavara ellenére valahogyan „ugyanarról beszélünk”, még ha tagadjuk is, hiába lehet ugyanis másként megfogalmazni a kérdéseket, hiába törjük morál- és nyelvfilozófiák kerekébe életünket: az emberi természet és a nemzeti sors lábunk alól kirúghatatlan fundamentum. Ha van bátorságunk ahhoz, hogy társadalomról beszéljünk, hogyan is ítélnénk el a diszciplínák határsértőit? Gondoljuk csak végig, mennyi *igazságot* fogadtatnak el velünk a jog nevében anélkül, hogy civil meggyőződéseink demokratikus kontrollja alá kerüljenek! Amennyire elvárásaink hajlamosak túlzásba esni a joggal szemben, a mindenkori politikai hatalom annyira bátor, hogy tudatlanságunkkal visszaélve jogi kényszernek tüntesse föl túlhatalmi ambícióit. A mai Magyarország fejlődési ütemét, az állam hosszú távú társadalmi rendeltetését és középtávú céljait, irányvonalait kijelölő vezető réteg (enyhébben fogalmazva: annak túlnyomó többsége) a jognak olyan felfogását vallja és hiteti el a közvéleménnyel, mely túl azon, hogy leegyszerűsítő, a jogbölcsélet XVIII–XIX. századi kodifikációs törekvéseit tükrözi, legrosszabb esetekben a *szocialista normativizmuson* alapul. Ennek lényegét két jellemzővel körvonalazom most: egyrészt él a vezetőkben egy fanatikus hit, mely szerint a legaprólékosabb szabályozással az életvilág minden rezdülése lefedhető, másrészt a jogállamiság (egyébként sokat vitatott) mibenlétét a formális garanciákat kizárólagosnak posztuláló elméletek vonzásában definiálják. Természetesen nem kívánom azt sugallni, hogy a jelenkor elméletei mind teljes mértékben szakítanak a jogállamiságnak a modern polgári demokráciákra hangolt *formális* koncepciójával, de azt mindenképpen, hogy a közírók nagy része is (akiktől a „külső” kritika érkezik) obskúran viseltetik ebben az irányban. Mi az, ami e két tételtől eltávolíthat bennünket? Nem kis részben az a változás, mely emberképünkben bekövetkezett a XIX. század óta, és amelyet itt nem részletezek. Meglátása, hogy az ember nem *csupán* individuum, de egy kollektívum része is, nem *csupán* „érdekeinek eredője” (intellektuális), de affektív és spirituális. Jóllehet ezeket a megállapításokat nem tekinthetjük a modernség egyértelmű hozadékának, ám a jogszabályok narratívája eladdig nem számolt ilyen bonyolultan összegezhető erőhatásokkal. A másik, ennél témám szempontjából fontosabb axióma: a jog sajátos értékvilága nem rekeszthető el a *jogon kívüli* (metajurisztikus) előírásoktól, melyek egyébként a jog intézményrendszerébe szerencsés esetben történetileg beépülnek. Ez az a pont, ahol a jogbölcsélet iskolái hagyományosan kezdenek elbeszélni egymás mellett. Ha hiszünk abban, hogy egy társadalom nemcsak széttartó irányok kusza halmaza, hanem össze is tartja valami (ez látszólag konzervatív politikai filozófiai alapvetés, valójában azonban a demokrácia egyik sarkköve), akkor éppen a jognak, a politikai közösség magán- és közjelleget viszonyait alapvetően szabályozó jelenségnek önmagába záródását (ezt nevezik általában *szakmaiságnak*, technokráciának, amitől Bibó is óvott) nem fogadhatjuk el. Az „ami törvényszerű, az helyes” érvelés ad absurdum vitelével a politika önnön voluntarizmusát támasztja alá, ebbe pedig nem fér bele, hogy a „partvonalon kívülről” bárki bekiabáljon. Ennél a kijelentésnél kétszeresen szűkítenem kell a *politika* szó jelentésén: nálunk a szocialista hagyományokból fakadóan a civil társadalom politikai szerepvállalását nem kívánatosnak szokás bélye-

gezni, ezért a mindennapi jogalkotói munka köztudottan nélkülözi a „társadalmi vitát”, másfelől a jogalkalmazás (bíróságok, közigazgatás) *politikai* jellegét, annak tarthatóságát vagy egyenesen kívánatos mivoltát a továbbiakban veszem górcső alá. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy a helyzet ennél nehezebb. Az exegézikus törvénypozitivizmus, mely a jogot az írott törvénnyel azonosítja, és a természetjogi felfogások között széles az átmenet. Később térek ki arra röviden, ez miért nem szükséges, hogy elbizonytalanítson bennünket.

Hogy a kultúra hogyan differenciálódott az emberiség történelme során, szintén közkedvelt filozófiai téma. A jog művészetből alakult tudománnyá, mely tudományos világgép önhitt abszolutizmusa a pozitívizmus virágzása után megkérdőjeleződni látszott. Érdekes a demokratizálódás, vagyis a döntéshozatalba a társadalom mind több csoportjának bevonása is elősegítette a *szakmaiság* jerikói falainak leomlását. A totalitarizmus tragikus tapasztalata nem egyedüli oka volt ennek a folyamatnak, bár a természetjog újjáéledéséhez, vagyis a *formális* jogállam-teóriának a *materiális* felé való eltolódásához történetileg a szélsőséges jogi voluntarizmus tapasztalata vezetett.¹ Az irodalom sem véletlenül járja az ellenkező utat (persze csak akkor, ha hagyjuk!), „tudományosodik el” egyre inkább napjainkban, hiszen az olvasók megcsappanása, az érdektelenség vörös szőnyeget terít a dohos elméletek egyetemi küszöbéig, ahová a divatos teóriákba beavattoknak nyílik bebocsáttatás, de a közös gondjaink iránt fogékony elméknek ritkán. Az irodalom szerepváltozása kiválóan demonstrálja, miként szorul vissza a civil társadalom igénye a politika befolyásolására, mintha egy demokrácia önjáró „jogi robot” volna.

Mielőtt a jogbölcselet és az irodalom összjátzását szemügyre venném a jelenlegi politikai helyzetben, igyekszem eloszlatni egy filozófiai téveszmét. Az említett idolum számtalan megközelítésben ismeretes, ezúttal Vajda Mihály jogbölcseleti értelmű Rorty- és Kundera-interpretációját veszem alapul.² A probléma a totális szkepszis és az „esszencializmus fanatizmusa” között feszülő *morális ívben* rajzolódik ki, melynek egyik végpontja a regény, másik pedig a líra. „Az a regény, mely nem tárja fel a lét valamennyi addig ismeretlen részecskéjét, erkölcstelen.”³ A regény mint ami a „humor szelleméből született”, „a játék és hipotézisek birodalma”, nem állít semmit, tehát a demokrácia műfaja, míg a líra a költői én világát egyedül érvényes elbeszélésnek tekintő, kizárólagosságra törő, zárt normatív szerkezetű, ítéletalkotó, lázadó. Tehát a líra a verbális diktatúra maga? A lírában minden állítás igazzá válhat, „a lírai költőnek semmit sem kell bizonyítania; egyetlen bizonyítéka az élmény pátosza”.⁴ Ezek szerint a demokrácia *fecsegéséből* a jog bármit igaznak ismerhet el a törvényhozás vagy a bírósztatív mérlegelésekor, a jogszabályokat alkotó és az azokat értelmező, érvényesítő politikai hatalom (az állam, a kormányzat, illetőleg a jogalkalmazás) kénye-kedve szerint változtathatja állásfoglalását. Legitimációjához elegendő lenne az alkotmánynak formálisan eleget tennie, praktikusán maga mögött tudni az éppen szükséges parlamenti többséget, mert ha bárki „felsőbb” mércére hivatkozva, tehát természetjogi aspektusból von kétségbe egy hatalmi aktust, netalán a hatalomgyakorlás egészét, akkor a „*lírai diktatúra*” vadjával illetik.

Jogunk tehát *ironikus* lenne? A jogtudomány abba a tévhitbe ringat mindnyájunkat, hogy kiiktatta az *esetlegességek* sorát, miközben nem tett mást, mint a kizárólagos döntés kiváltságát a mindenkori politikai hatalomnak játszotta át. Ám ne tévesszen meg senkit ez a látszat! Ha nem is a jogi szakmaiság maga, de a jogba épített számtalan „kívuírlól érkező” értékmérő alkalmassá teszi a jogrendszer vezérelte társadalmakat („jogállamokat”) arra, hogy a demokrácia ne legyen kiüresíthető, a „legyen” mint zsinórmérték ne szorítkozhasson a döntések formális ismerveire. Ha a jogszerűség kritériumának vizsgálatakor „nem jogi” szempontokat is igénybe veszünk, akkor bizony azok is jogivá válnak. Igénybevételük pedig szükségszerű és kívánatos. „Az intézményes politika tökéletes formája a totális modern diktatúra, mely mind a gazdaságot, mind a társadalmat központilag akarja irányítani az indoktrinált emberek beleegyezésével. A liberális demokrácia ugyanezt akarja azzal a különbséggel, hogy az emberek beleegyezését látszólag önkéntes alapra helyezi, amikor azt ajánlja, hogy a biztonságért és a jóléért cserébe mondjon le az élet – nem a történelem – alapvető kérdéseiről.”⁵ Láncki András gondolata akkor teljeseedik be, ha szabadjára engedjük a *szakmaként felfogott jogot* mint valami újabb gölemet, és elhisszük, hogy intézményei féken tartják a hatalmat. Pedig az intézményeket ugyanúgy emberek működtetik a maguk hús-vér valójában, tehát a „törvények uralma emberek felett” arisztotelészi tétel álszent és látszólagos. Csakhogy a valódi demokrácia alapja nem az *intézményesült relativizmus*, a regény jogtudományba oltott világa, hanem a *materiális* értelemben felfogott jogállam, nem kevésbé azért, mert a demokrácia maga olyan értékhierarchia, melyet a jog sem írott, sem gyakorlati értelmében nem sérthet.

EGY JELLEMZŐ VÉLEMÉNY A JOG MAGÁNYOSSÁGÁRÓL

A jog és irodalom jogbölcseleti megközelítéseit segítségül hívva két írás rövid elemzéséből indulok ki, melyekben mintha ez az irányzat éledne fel immáron Magyarországon is, a hideg spekulációkat félrelökve: „élesben”. Csoóri Sándor és Nádas Péter esszéi két értelmiségi elementáris erejű igényét fejezik ki, hogy visszahódítsák a társadalmi önismeret feletti diszponálás jogát attól az uralkodó jogi felfogástól, melyet most egyszerűen *szakmaként felfogott jognak* nevezek. A két dolgozat olvasása előtt ért Esterházy Péter megdöbbentő állásfoglalása: egyrészt azt állította, hogy „a legitimitáció a törvény, a lex kérdése”⁶ volna, nem pedig a „vélekedés”, másrészt pedig ráerősített arra, hogy saját hazugságainkkal kellene inkább szembe néznünk, értsd: mivel a választók megnyerése céljából hazudott a miniszterelnök, a hazugságban – akárcsak a kádárban szerinte – mindnyájan benne vagyunk. Esterházy saját *posztmodern esztétikája* alá kényszerítette a magyar politikát, melyben az erkölcsi helyi értékek állandó mozgásban vannak, s mely szakít a mindent helyre rántó metafizikával. Ha elfogadjuk az író esztétikáját, és azt tesszük a demokrácia alapelvévé, nevezetesen, hogy a politikai közösség divergens erkölcsi értékészletéből csak a törvény szava döntheti el, mit rendel a „legyen” tartomány elemeihez, ugyanazt az anakronisztikus jogbölcseletet nyerjük ki, amelynek tarthatatlanságát a jogi praxis mindennél előbb mutatta ki. A legitimitáció egyfelől a formalitás, a *lex* kérdése (a politikai hatalom rendelkezik-e a parlamenti

többséggel), másfelől viszont a *ius* kérdése is, mely utóbbi jogbölcseleti látószögéből tekint a problémára. A létező formális jog azonban filozófiai gyökerekből táplálkozik, ezeken át lélegzik, tart kapcsolatot a realitással.

Nádas érvei teljesen mások.⁷ Alcíme (*Prókátorok és fiskálisok áfiuma ellen való orvosságáról*) már azt sejteti, hogy a jogi rendszerműködést éri kritika, ám hamar rádöbben az olvasó: csalódnia kell. A képviseleti demokrácia (mivel később a népszavazás kérdéskörét érinti, ezt a kategóriát használja) rendeltetésszerű működésének feltétele, hogy az intézmények „ne pártpolitikai szándékot kövessenek, hanem a hatalommegosztás elvét és a szakmák logikáját”. A sokat emlegetett hatalommegosztás szükséges, ámde önmagában elégtelen feltétele a formális jogállamiságnak is, a szakmaiság pedig (melynek a hatalommegosztás alkotmányban lefektetett „logikájához” tartozik) a fentebb ugyanezzel a jelzővel kritizált elméletből ered. Mit érthet Nádas azon, hogy egy döntés szakmaiságáról a szakma maga és az állampolgárok vitáznak? Ha egyszer már a szakma tudományos alapon döntést hozott, nem látom be, miként lehetne vitatkozni ezzel. Ki vitatkozhatna legalább annak a lehetőségnek az elvi fennállása nélkül, hogy neki bármilyen módon érvényesíthető igaza lehet a döntéshozóval szemben? Ebből viszont az következik, hogy *nem szakmai* indokok főszerepet játszhatnak. A jogi mechanizmusokba vannak építve korrekciós csomópontok, mint mondjuk a jogorvoslat, de a folyamat legvégén mégis egy személy dönt, aki megfellebbezhetetlen, ami meg a döntési algoritmuson belül történik, mind a szakmaiság intézményes kiteljesedése felé mutat.

Nádas a szakmával folytatott diskurzus fenntartásához azt az igényt fogalmazza meg, hogy az állampolgárnak legyen „absztrakciós képessége”, filozófiai tanultsága és hogy tudományos kérdésekkel szemben ne legyen közömbös. Nem tételezem föl, hogy a szerző maga mondaná meg, kinek eléggé kifinomult az absztrakciós képessége, és hogy ki az, aki a filozófia terén minden tekintetben elég művelt. Nyilván vitaképtelennek tartja azt, aki e tulajdonságokra nem tett szert. De mi történik akkor, midőn az állampolgár tudományos kérdésekbe szól bele, holott nem szakmabéli? *Kívülről* visz be értékeket a jogász szubuniverzumba! Aligha gondolja Nádas, azért szól bele az állampolgár jogi kérdésekbe, hogy aztán esélye se legyen befolyásolni egy ügy végső kimenetelét. A másik felmerülő kérdés: valóban előírhatja a demokrácia, a népuralom, milyen tulajdonságai legyenek a népeknek? Ha csupa művelt, okos, becsületes állampolgár élne a politikai közösségben, nem lenne szükség formalizált jogi eljárásokra, sőt talán jogra sem, mert mindenki *hészagmentesen* egyetértene abban, ki köztük a legműveltebb, legokosabb, legbecsületesebb, és az ők művelt, okos és becsületes ítéleteiket elfogadnák jogvitáik során. Éppen ellenkezőleg! A legnagyobb kihívás a demokráciával szemben az, hogy nemcsak ilyen emberek vannak, holott az ő szavazatuk ugyanannyit ér, mint bárki másé, s ezért mellette szóló érv, hogy a szókratészi etikai intellektualizmus („aki bölcsebb, tisztességesebb is”) hamisságát igazolta a történelem. Mert a demokráciák axiológiai problematikája egyidős a fejlett civilizációval, intézményes működéseik az erre adott választ finomítani igen, de megoldani nem tudták.

A legnagyobb ellentmondás azonban az, hogy Nádas sem nélkülözheti morális megfontolások bevitelét a jogba, hiába posztulálja esszéjében imígyen. A hivatalos személyekről szólva is úgy fogalmaz, „hivatali idejükben nem a meggyőződésük etikájának, hanem a felelősségük etikájának kell eleget tenniük”. Hogyan? Mit jelent a „felelősségük etikája”? Rögtön utána az egyetemes igazságok és erények képviseletéről való *lemondást* írja elő a bíróknak, közjogi méltóságoknak. Jobbölceleti kérdés: a hivatalos személyek (olyan értelemben használva: akik a jogot „teszik”: ügyvédek, bírók, közjogi méltóságok stb.) külön tudják-e választani meggyőződésük és felelősségük etikáját, és ha igen, ez vajon kívánatos-e. Nádas két állítása összeférhetetlen: a hivatalos személyek, akik felelősségük etikáját hivatottak képviselni, nem „hagyhatók magukra törvénykönyveikkel”, *ugyanakkor* csak a törvénynek szabad engedelmeskedniük. Ez a kijelentés még Nádas expliciten kinyilatkoztatott doktrínájának fényében sem nyer létjogosultságot: „az erkölcsnek nincs országos összege”. Bármennyire tagadja, ez afféle erkölcsi relativizmust jelent, nevezetesen, hogy egy politikai közösségben morális pluralizmus van. Sok tekintetben lehet. A Magyar Köztársaság korlátozott feltételekkel lehetővé teszi az abortuszt és a passzív eutanáziát, azonban ha bárki úgy érzi, hogy mindezek erkölcstelenek, megteheti, hogy nem él állampolgári jogainak egyikével-másikával. Mint ahogy az állampolgári jogosultságok lényege, hogy nem kötelező élni velük, sem a választáshoz való joggal, sem a mozgásszabadsággal vagy egyéb alkotmányos szabadságjogokkal. A *politikai* moralitás éppen ezektől különbözik abban, hogy betartásuk nélkül a politikai közösség alapvető jogrendje sérül, tehát minden más jogosultság és kötelezettség üres formasággá degradálódhat, illetőleg jogalapját veszítheti. Mert bár senkinek sem kötelező, szavazzon vagy beutazza az országot, ha úgy dönt, hogy szavaz, a magyar választási jog alkotmányos alapelveit sértő választási törvényt nem fogadhatván el a parlament, az államnak garantálnia kell az alkotmánynak megfelelő törvény érvényesülését, és azt sem korlátozhatja indokolatlanul és szükség-telenül, hogy egy magyar állampolgár oda utazzon, ahová csak akar. Sőt, ezeket az alapelveket a megkívánt többség sem változtathatja szabad belátása szerint. Mit szólnánk egy olyan szabályszerűen megalkotott, elfogadott és kihirdetett választási jogszabályhoz, mely az „általános, egyenlő, közvetlen és titkos” princípiumokat ellentétükre fordítaná? Jogállamról beszélénk-e még? Alexy⁸ eljátszadozik a következő performatív ellentmondással: működőképes lenne-e, ha egy ország alkotmánya úgy kezdődne, „X független, demokratikus, *igazságtalan* köztársaság”? Gondolkodásunkban vannak gyakorlati fogalmi kapcsolatok, melyek nem engedik, hogy ami független, demokratikus köztársaság, az egyben igazságtalan is lehessen. Ettől természetesen még nem szükségszerű, hogy a politikai közösségben egyetértés születne arról, mi minősül igazságosnak, és mi nem.

APOLITIKUS-E A JOG?

Nem mehetünk el e két probléma, vagyis a hivatalos személyek politikai moralitásnak alávetett jogalkalmazása és a jog erkölcsi értelmének kérdése mellett anélkül, hogy kibontsuk. Úgy vélem, Nádas Péter jogfilozófiai járatlanságának köszön-

hető, hogy nem vetette nagyobb súllyal latba egyiket sem. Az pedig legalábbis meghökkentő, hogy egy felelős értelmiségi jelöli ki a jogi rendszerműködés irányául a dogmatikus, pozitivistá felfogást, mely igencsak kevés „valóságot bír el”.

A jogalkalmazás moralitása a jogbölcsélet közkedvelt témái közé tartozik, hiszen ellentmondásosságával hamar szembesült a jogászi praxis. Főként a bírák tevékenysége áll ennek a centrumában, a bírói hatalom mibenléte, ahogyan a speciális interpretációs folyamatban az életvilág diffúz eseménysorából jogesetet, a törvényszövegből jogi normát képeznek, e kettőt egymáshoz közelítik, továbbá a határozathozatal mikéntje, az érvelés jellege. Most az utóbbi morális aspektusait villantom föl érintőlegesen, amennyire feltétlenül szükséges ahhoz, hogy érvelésemben továbblépsek. A joggal foglalkozók tapasztalata, hogy egy jogi norma „egyszerre túl szűk és túl tág” ahhoz, hogy az életvilág minden jelenségére alkalmazható legyen. Hiába hivatkoznak sokan a „törvényszövegre”, ha bizonyos *nehéz esetek* eldönthetetlenek a fogalmak „nyitott szövedékűsége”⁹ miatt. Bentham a törvénypozitivizmus hajnalán úgy okoskodott, hogy a népszuverenitás érvényre juttatásának eszköze a minél precízebben megfogalmazott „szöveg”, nehogy a bírák erkölcsi meggyőződése alázza porig az állampolgárokat, hanem a parlament. Hamar kiábrándult ebből a gyakorlat, és rámutatott, hogy hézagmentes szabály nem hozható. A XX. századi jogbölcsélet egyik fő feladata volt, hogy megbirkózzon ezzel, kezdetben a jogot igyekeztek megkettőzni „szigorú” és speciális esetekben alkalmazható „méltányos” fajtákra, majd a német szabadjogi iskola voltaképpen „megkerülte” a jogot, az amerikai realizmus egyenesen a „felnőtt ember apóptélékának”¹⁰ állította be a bírót, mondván, ugyanaz a bíró sem hozná kétszer ugyanabban az esetben ugyanazt az ítéletet. A leghatékonyabbnak és leginkább konzekvensnek látszott „elvek” alapján megválaszolni a „nehéz eseteket”, tehát a bírák mérlegelési jogát kiterjeszteni ahhoz, hogy a szabályozás mögöttes céljának megfelelő döntést hozhassák. A bíró lehetőleg ne teljes személyiségével határozon, hiszen ez a társadalomban uralkodó erkölcsi pluralizmus miatt inkonzisztens bírói gyakorlathoz vezetne, de ne is tegyen úgy, mint aki a klasszikus nyelvtani, logikai, rendszertani és a törvényhozó szándékát fürkésző történeti szövegértelmezéssel bármilyen jogi konfliktust képes megnyugtatóan rendezni. Ez ugyanis öncsalás.

A demokratikus jogelvek politikai filozófiai alapvetések leképeződései, összességük tehát egy közösség „morális evangéliuma”. A jogpozitivizmus, mellyel esszém elején egyszerűsítettem, a mai napig nem tudott elméletileg sem igazi választ adni a gyakorlat illetén kihívására. Bentham és Austin normatív pozitívizmusa elismerte jog és erkölcs egymásra hatását, ám e kettőt fogalmilag, intézményelméletileg elválaszthatónak gondolták, s mivel a társadalmi szabályozásban, a kötelezettségek telepítésében és a jogok adományozásában a jog hatékonyabb, ezután csak ezt vizsgálták. Kelsen és Hart módszertani pozitívizmusa az erkölcsi kérdést azért rekesztette ki vizsgálódásaiból, mert „a természetjog minimális tartalma” racionálisan alaptalan lehet, logikai dedukció útján nem vizsgálható. Hart híres könyvét¹¹ sokan értelmezték, vitatták, de napjainkra egyértelműen körvonalazódni látszik az a végkövetkeztetés, amit Bódig Mátyás

így summáz: „a jog autoritásigényét csak politikai filozófiai elvek elégíthetik ki”.¹² Tehát ilyen elvek nélkül egyik jogrendszer sem fungálhat, és ha közelebbről megvizsgáljuk őket, hamar rájövünk, hogy erkölcsi tartalmukat a közösség mindenkori politikai „vélekedése” determinálja. Röviden: ez teremt kapcsolatot a szabályok és fogalmak között, melyek e nélkül üresek volnának. A politikai tartalom filozófiai gyökerei pedig rendkívül sokrétűek, de – aminthogy a fogalmak (pl. igazság–hazugság) szemantikai kiterjedése is korlátozott – egyetlen demokráciában sem lehetnek *végtelenül* szerteágazók, mert az életet adó tápanyagok helyett ha mérget áramoltatnak föl a közösség, a nemzet rostjaiba, a demokráciának csupán a váza, az „intézményes” törzse és kérge marad fenn.

Az elvek mint toposzok valóban többféle értelmezésnek, érvelésnek adnak tápot, de a politikai moralitás foglyai. Az Alkotmánybíróság határozatai (melyek szinte minden esetben „nehéz ügyekben” jutnak dűlőre) ekképpen „bizonytalan neuronelemekből álló biztos rendszerek”,¹³ az alkotmányban lefektetett jogelvek és garanciák fényében döntenek, ám egy pillanatig sem kell azt hinnünk, hogy az alkotmányból minden egyértelműen kiolvasható volna, ellenkezőleg, a politikai moralitás demokratikus olvasatai is eltérhetnek egymástól. Vagy mégsem? Hart szerint (aki Wittgenstein nyelvfilozófiáján alapuló analitikai jogelméletet művelt) a nyitott szövedékűség miatt több döntés is születhetne azonos jogi alapon, az amerikai Ronald Dworkin viszont az „egy helyes válasz” mellett tör lándzsát. Figyelem, ez nem jelenti azt, hogy az alkotmány önmagában rossz volna, újat kellene írni! Azt kíséreltem meg föntebb bizonyítani, az írott törvény mennyire nem minden, hogy a jogászok morális szocializációján, demokratikus szellemiségén, problémakezelésén, műveltségén mennyi múlik, és hogy ez annál fontosabb, a népképviselői országgyűlés minél több hatalmat vonna el más intézményektől, a többi hatalmi ágától a politikai voluntarizmus jegyében. A demokratikus jogszemlélet ezért – Nádas és a mai politika felkentjeinek véleményével ellentétben! – úgy emel be metajurisztikus elemeket, érveket a jogba magába, hogy annak szellemét érvényre juttassa. Az alkotmánybíróság ennyiben a népszuverenitás korlátja (mert a parlament szavának ellentmondhat), de hosszú távon a jogállami berendezkedés stabilizátora. Nem téveszthetjük szem elől, hogy nyugati demokráciákban sincs másképp, gondoljunk arra, ahogy az amerikai Legfelsőbb Bíróság ellenezte a New Deal, majd talált jogelveket a támogatására is, vagy ahogy két történelmi pillanatban kétféleképpen viszonyult a faji szegregációhoz (ld. a Plessy- és a Brown- esetet!).¹⁴ A jogállamiság így hasonlatos a francia konyhaművészethez. Mesterszakácsok állítják, hogy az alapvető fogások, az ízvilág kitanulása után már szabadon „alkothatnak” bármiféle ételt, attól az még a francia konyha része lesz. Az életvilág eseményei meghatározhatatlanul sokfélék, egyetlen jogszabály kodifikációjakor sem számolhatunk annak feltérképezésével, ezért az értelmezés – mondjuk ki! – esetlegességei nem az önkényességet, hanem a célelvű igazságosságot szolgálják, mint ahogy magának a *demokráciának* lelket adó *morális program* sem csupán szövegkérdés. A jogállamiság lényege nem más, mint a meghirdetett és legitím célok felé törekvés az állampolgárok számára átlátható és rögzített lefolyású eljárások során, szűrők, korrekciós mechanizmusok beépítésével.

Sokan követelik mostanság, hogy új, pontosabb, részleteiben jobban kidolgozott alkotmányra lenne szükség. Akár így van, akár nem: a hozzá vezető érvelésük ezért hibás, és hibás az is, amiképpen Nádas a népszavazásról született alkotmánybíróvási határozatot bírálja, állítván: „az alkotmánybírák nem arra válaszoltak, amiről kérdezték őket, hogy arra válaszolhassanak, amiről nem kérdezték őket”, továbbá „nem értelmezték az alkotmány szövegét, hanem átírták”. Az alkotmánybíróvási gyakorlat intenzíven korrekciós mechanizmus a materiális jogállamiság, a politikai közösség morális egybehangzásának fenntartásáért, és éppen akik az alkotmány átírásában gondolkodnak a moralitásra hivatkozva, azok csorbítanak e kompetenciáját, amennyiben pontosabbnak, szélesebb körűnek vélt megfogalmazással óhajtják véghez vinni azt. Nádas a jogi interpretációs technikák közül a legegyszerűbbel számol mindösszesen (interpretáció grammatica), mintha nem tudná, a jogbölcsélet évszázadai – évszázadok felszínre lökte társadalmi gondjait figyelembe véve – mennyi egyebet dolgoztak ki! Mindemellett következetes akarok maradni. A társadalmi kommunikációban Nádásnak is joga van beleszólni a jog filozófiai tartalmának alakulásába, de nem önmagát cáfolva: egyet nem értése nem a *jog szakmaiságát* védelmező értelmiséginek tulajdonítható, hanem Nádas világnézeti elfogultságának, ami – bármennyire tagadja – az amerikai Richard Posner, a mélyen liberális Ronald Dworkin fő jogbölcséleti vitapartnerének relativista álláspontjával rokon. Posner ezen álláspontokkal, az „erkölcselemélettel” szemben fogalmazza meg kritikáját,¹⁵ célja, hogy bizonyítsa, miként boldogulhatunk ilyen elméletek nélkül a jog- és a magánéletben egyaránt. A szerző álláspontja, hogy leszólt erkölcsi farizeusai egységes erkölcsöt erőltetnének a társadalomra, ami nonszensz, az erkölcs kultúra- és egyénfüggő, ráadásul a róla vallott jogfilozófiai nézetek nem befolyásolják döntően sem az állampolgárok, sem a bírák megfontolásait.

Itt, ezen a ponton térek ki egy függőben hagyott problémakörre. Politizáljanak-e a bírók? Felfogásom Dworkin nézeteit osztja. A bírók szükségképpen politizálnak, és kívánatos is mindez a „jogokra épülő”¹⁶ demokrácia működéséhez. Szerinte a „jogkönyv-felfogás” hívei (lényegében a pozitivisták) kérdéses esetekben a jelentéstani (a jogi fogalom jelentéskörére koncentráló) és a csoportlélektani (a döntéshozók kalkulálható intenciói) megfontolásoknak engednek teret, tehát történetileg interpretálják, egy szabálynak milyen jelentést tulajdonított a jogalkotó, egyéb jogi aktusok, előkészítő iratok stb. útján. A „jogokra épülő felfogás” azt kutatja, mihez van erkölcsileg joga az állampolgárnak. Ahhoz, ami a törvényekben le van fektetve, biztosan, ám nemcsak ahhoz, mert ha felmerül valamely értelmezési kérdés (mint a népszavazással kapcsolatosan a magyar Alkotmánybíróvási határozaton), nem biztos, hogy a történeti értelmezés vezet a legdemokratikusabb eredményhez, az állam maga elé kitűzött céljaihoz való kiszámítható igazodáshoz: az irányadó filozófiai elvekhez. A versengő jogelvek és a törvények összeolvasásával kell dönteniük a helyes válasz dolgában, a mindenkori szociális összefüggések és – szituatíve – a meghozandó döntések eredményét is szem előtt tartva. A politizálás így válhat nyílttá, áttekinthetővé, a bírói gyakorlat pedig az individuális jogok védelmének legerősebb támasztékává. E nézet két feltevést foglal im-

manensen magába. Az egyik, hogy van közös morális alapja a politikai közösségnek, a másik viszont döntően liberális, mert az egyéni (szabadság)jogokat hangsúlyozza, az alkotmányba titkolt „morális olvasatot”, ami nem más, mint az *egyenlőség* az igazságos társadalom alapjaként. Ez csak első ránézésre ellentmondásos, de erről részletesebben később. A moralitás alapja általánosságban minden gondolkodónál az igazságosság, ami a jog és valamennyi intézményes emberi társulás célja, mibenléte azonban vitatott. Nem titkolt tézisem pont ehhez kötődik. Ha nincs az egyetértésnek *egy minimális szintje* az igazságosság lényegéről, azaz nincsen egységes olvasata az alkotmánynak, nem létezik valódi politikai közösség, nem létezik az állam. Az igazságosság *bizonyos* moralitásban konkretizálódik.

Mielőtt kibontom, pontosan miben is áll ez jog és erkölcs, valamiképpen jog és irodalom konfigurációjában, rátérek Csoóri Sándor kiáltványához (Márciusi Charta), mely ugyan nincs úgy kifejtve, mint Nádasé, mégis közelebb áll a materiális jogállamiság szelleméhez. Két kulcsgondolata: a „morális felsőház” felállításának követelése és az, hogy „egy nemzet boldogsága inkább függ az emberek jellemétől, mint a kormányzás formájától”. Mert mit is kér számon Csoóri? Azt a filozófiai közös alapot, melyről eddig is írtam. A kormányzás formája a parlamentarizmus (és nem a köztársaság, a demokrácia!), melynek lényege, hogy bár a „fékek és ellensúlyok” rendszerében az intézmények nincsenek egymással hierarchikus viszonyban, az alkotmányos intézmények közül a parlamenté a centrális szerep. Ez a centrum a politikai filozófiai elvek egyikének-másikának (később tárgyalt) durva megsértése miatt üresedett ki, és ezt jelenti az is, midőn a köztársasági elnök „felelőssége etikájának” engedelmeskedve deklarálja: morális és alkotmányos válság van. Ebből kilábalni csak a demokrácia morális alapjainak komolyan vételével lehet, mely nem mindig fordítható le a jogi intézmények nyelvére (pl. új választás kiírása, a parlament felosztatása stb.), de az alkotmány értékrendjére igen. Hogyan másként fogalmazható meg ez az igény, mint hogy „az emberek jellemétől függ”? Nemcsak a hübriszt elkövető miniszterelnök jellemétől, hanem mindenkiétől, aki a politikai közösség felelős tagja, így köze van ahhoz, mely értékeket visz be a civil szféra kívülről a jog szubuniverzumába a társadalom szellemi gyarapodását, fizikai újratermelődését elősegítve.

Igaz ez akkor is, ha személy szerint a „morális felsőház” ötletét szimbolikusan a demokrácia lényegét érintő megkerülhetetlen problémafölvetésnek, ám gyakorlati megvalósításában kivihetetlennek tartom. Hiszen a demokratikus értékeknek megfelelően oda is *emberek* választanák a tagokat, ez pedig a parlament megkettőzéséhez vezetne hosszú távon. Ha ugyanis a felsőházhoz toldna a politikai hatalom, előbb-utóbb alsóház válna belőle, ha meg a véleményezési joggal beérné, nem lenne erősebb, mint egy jól működő demokráciában a neokorporativizmus¹⁷ meghihette civil politika. Ehhez nincs szükség még egy parlamentre.

A MATERIÁLIS JOGÁLLAM MINT A VALÓDI DEMOKRÁCIA

Ha végére akarunk járni annak, mi olyan rossz a mi demokráciánkban, ezek után nincsen más dolgunk, mint a materiális jogállam-konceptiót részletezni, érintve néhá-

nyat a komolyabb kritikákból. Ehhez vissza kell nyúlnunk jog és erkölcs természetjogias megközelítéseire. Írásom végére bizonyítani fogom, miért problematikus a jelenleg regnáló magyar kormány legitimitációja jogbölcseleti szempontból, továbbá releváns indokokat szolgáltatok ahhoz, hogy egy vérbeli jogásznak miként kell ezt belátnia. Előrebocsátom, ami már eddigi soraimból is kiérződött: a Magyar Köztársaság intézményes felépítésével kutyabaj, romlásunk egyedüli oka, hogy a meglévő jogi instrumentumok nem funkcionálnak kielégítően – ezekért azonban nem az írott törvény a felelős. Beláttuk már, az írott szöveg és a demokratikus gyakorlat között levő hatalmas űrt elvek segítségével lehet kitölteni. Ezzel azonban nem oldottunk meg igazán semmit, csak egy használható narratívába helyeztük a demokrácia mibenlétét firtató vizsgálódásainkat. Feltesszük a két kérdést: melyek a materiális jogállamfogalom alapvető elvei, és mi a teendő ütközésük esetén, mikor is „többé-kevésbé” alapon kényszerülünk a közülük való választásra? A morálfilozófiát megragadó elméletekkel foglalkozunk, hiszen nem megyünk semmire Hart és Raz álláspontjával, akiket – „az igazságtalan törvény nem törvény” *contradictio in adiecto* kijelentését egyszerű analízissel tarthatatlannak bélyegezve – nem foglalkoztat, hogy a jogállamiságnak formálisan eleget tévő jogrendszer, mely eléri közvetlen célját (az emberi magatartások irányítását), közvetve jó célokat szolgál-e. A jogállamiság – Raz szerint¹⁸ – bár mindig nagy az erkölcsi értéke önmagában is, csupán a jogot magát mint az erkölcstől elkülönült szférát teszi alkalmassá a politikai közösség által helyesnek tartott *törekvések* szolgálatára. Tehát egyrészt megszilárdít bizonyos társadalmi viszonyokat (például a tulajdonhoz való jog az ingó- és ingatlanforgalom biztonságát), másrészt „az egyéni tervezés szilárd és biztonságos talapzatává” teszi a jogot. Már ezen a ponton meg kell torpannunk! Amikor egy kormány választási ígéreteiben radikálisan az ellenkezőjét állítja annak, amelynek hatalomra kerülve nekilát, olyan mélységesen kielégítetlenül hagyja az állampolgárok jogos várakozásait, hogy a konkrétan okozott károk (pl. valaki az adócsökkentésben bízva kezd vállalkozni) mellett az emberi autonómiát, a kiszámítható cselekvési lehetőségeket, másként a *szabadságot* korlátozza. A jogszabályok viszonylagos állandósága is alapelv Raznál, vagyis csak olyan gyakran lehet változtatgatni őket, hogy a jogkövetők alkalmazkodhassanak hozzájuk. Ezt *lényegében* sértette az, hogy a választások előtt a jövőre szóló adócsökkentési törvényt fogadott el az országgyűlés, mikor immáron bizonyítható módon (lásd az őszi beszédet!) tisztában volt az ország anyagi helyzetével, sőt olyan *utaló magatartásokkal* is élt annak érdekében, hogy az ellenzék bizonyítékai helyett a többségi kormányt higgye el a közvélemény, mint mondjuk az áfacsökkentés. Ez utóbbi intézkedés természetesen nem azért mond ellent a jogállamiságnak, mert makrogazdaságilag ésszerűtlen, hanem mert az állampolgári szabadságot – amit Fuller a jogállamiságban hordozott értéknek vél – súlyosan semmibe veszi.

A hazugság önmagában nem ellenkezik a politikai moralitással, ha a politikai közösség szempontjából elfogadható erkölcsi célt szolgál. Finnis, aki a jognak erkölcsi értelmet tulajdonít, leszögezi, hogy „az igazságtalan törvény is szolgálhat erkölcsi célt”, a demokratikus jogrendszer nem pusztán *erények* megvalósítása felé halad, az őszinteség – mondja az ismert példa – néha kegyetlen lehet. Ugyanakkor az állampolgárok alapvető joga, hogy a döntésükhöz szükséges információik

legyenek. A jövőre vonatkozó ígéret olyan információ, melyet vagy elhisznek, vagy nem. Szabadon dönthet bárki, a kormány vagy az ellenzék narratívája áll-e közelebb az őt körülvevő világban tapasztaltakhoz, ám e tapasztalatokat egyik politikai erő sem *hamisíthatja meg*. Hogy lesz-e szándék és képesség a nyertesben ígéreteinek végrehajtására, szubjektív hitelességi kérdés, ha a választó téved, magára vessen, ám az elszigetelten élő egyes választókat az információhiány jelentősen béníthatja meg a teljes körű mérlegelésben, s ekkor már döntése formálissá válhat. Természetesen csupa olyat ígérni, amit be sem szándékozik tartani egy eljövendő kormány, már önmagában immorális, de az ígéretnek realitását normális esetben bárki tapasztalatain tesztelheti. Honnan is ismerhetné az állampolgár a döntéséhez nélkülözhetetlen statisztikai adatokat az ország állapotáról, melyek a várakozásait gúzsba kötik, ha a kormánynak alárendelt statisztikai hivatal nem mond igazat, vagy éppen úgy kufárkodik a számokkal, hogy a valósággal ellentétes következtetést lehessen levonni belőlük? A törvény formálisan helyes, a számok megfelelők, mégis mindennek a fordítottját jelentik. Az önnön hatalmát féltő miniszterelnök erkölcsileg elfogadható célból hazudott a választóinak? A *választási* hazugság azért minden esetben erkölcstelen, mert fogalmilag nem irányulhat másra, mint a hatalomszerzésre. Egy jogállamban a hatalom megtartása sohasem lehet öncél, ebből a célból hazudni ellentétes a politikai moralitással, mert ez azt prejudikálná, hogy csak az egyik párt van hasznára az országnak, a többpártrendszer jó és rossz moralitásjátéka („az mindenképpen rossz az országnak, ha nem mi kormányzunk”). A választópolgár gondolhatja így, a kandidáló pártok igyekezhetnek ilyen színben feltüntetni magukat, de a közösség valóságképét önkényesen nem deformálhatja egyikük sem e megfontolásból azzal, hogy az adott – nem az ígért! – állapotot megismerhetetlenné teszi. Mi másnak hihetne inkább a bizonytalan választó, mint az irodalmi műveknek, a törvényeknek vagy a statisztikai adatoknak? Ha csak saját helyzetét venné figyelembe, nem gondolna a közös morális alapokra, melyek adott esetben önértékének felfüggesztésével erősíthetők. Annak a jogszabálynak, amelyik ezt a „csalást” segíti elő, megszűnik a jogi kötőereje csakúgy, mint annak a műalkotásnak az értéke, amelyik „van” és „legyen” metaforikus összeszikkasztásával nem tündöklék föl, hanem morális rövidzárlatot okoz. És megszűnik mindazoknak is, amelyek elfogadására e nélkül nem nyílt volna lehetőség. Így üresedhet ki lényegében a jogállamiság. Jogállamban nem lehet titokban jogszabályokat alkotni, „a jogszabályoknak a jövőre kell irányulniuk, egyértelműnek és kihirdetetteknek kell lenniük”, tehát az ígérettel párhuzamosan azokkal homlokegyenest ellentétes, egy szűk csoport által előkészített valódi kormányprogram ennek az elvnek mond ellent. Hiszen nem erre kapott felhatalmazást a kormány a néptől, így a parlamenti jogalkotás „törvénygyárrá” silányul, a nyilvánosság kontrolljának lehetősége is elvész.

A jogállamiság – ezúttal már túllépve Razon – a jog léte szempontjából nélkülözhetetlen. Ha a politikai hatalom megsérti a jogállamiság kritériumait, a jog mégsem „szűnhet meg létezni”, mert akkor a politikai közösség is megszűnne, felbomlana a társadalom: bellum omnium contra omnes. Erről nincsen szó, az

alkotmányban deklarált értékeknek, melyek mindegyikére morális súly nehezedik, nem vész el kötelező érvénye. Az imént csak a formális jogállamiságot érintettük, mely önmagában szükséges, de elégtelen. Egyfelől meg lehet sérteni a jogállam materiális követelményeit a formálisaknak eleget téve, másfelől formálisan a jogsértett állampolgároknak nem lenne lehetőségük az ellenállásra, hacsak a demonstrációk szervezését, a szabad véleménynyilvánítást nem tekintjük annak. Ezek azonban semmiféle kényszerítő erőt nem jelentenek, bár kétségtelen: egy olajozottan működő jogállamban efféle nyomásgyakorlással is jobb belátásra bírható a kormány. A formális teóriákat nem érdeklik a mögöttes célok, melyeket a jogszabályok megvalósítani hivatottak, s melyek a politikai közösség akarát hajtják végre. Az alkotmány szikár rendelkezéseiben áll elénk „az államhatalom esztétikája”, a közös erkölcs a maga legpörébb valójában, hiszen axiomatikus nyelvezete a legtagabb értelmezésre ad lehetőséget minden jogszabály közül, s éppen ez a legfőbb erénye is. Az alkotmány és az alkotmányjellegű törvények elfogadása, változtatása nem a mindenkori főhatalom „megbénítására” kíván meg a többinél nagyobb arányú többséget, hanem mert a politikai közösségnek ebben szinte maradéktalanul egyet kell értenie. Való igaz, hogy az Alkotmánybíróság látszólag a népszuverenitás korlátja, de a konstrukció jogfilozófiai lényege az, hogy csak olyan morális elvek méressenek meg határozataikban, melyek értékelésében a közösség alapvetően konszenzusra jutna. Az alkotmány és annak értelmezése („a láthatatlan alkotmány”) a politikai közösség igazságra törekvésének, a materiális jogállamiságnak a letéteményese.

A JOG CÉLJA AZ IGAZSÁGOSSÁG

De mi is az a bizonyos igazságalap?

Rawls a racionális természetjog nézőpontja felől közelít nem annyira jogias szemléletű, mint inkább morálfilozófiai monográfiájában. Tételvez egy absztrakt eredeti helyzetet, melyben a szerződést kötők még nincsenek tisztában önnön egyenlőtlenségeikkel („a tudatlanság fátyla”), tehát egymás érdekei iránt kölcsönösen elfogulatlanok. Ezt nevezi a szerző „méltányosságként felfogott igazságosságnak”, s elméletében egyedül ez hivatott szolgálni, hogy olyan elveket válasszanak a felek, melyek egyike sem hozza őket később számukra elfogadhatatlanul előnytelen pozícióba. Rawls ambíciója nem kevesebb, mint hogy szembeszálljon a *hasznosság* ősidők óta kísértő liberális démonával: az eredeti helyzetben valószínűtlen feltételeznünk, hogy a magukat egyenlőnek tekintők „beleegyezzenek egy olyan elvbe, amely megkövetelheti, hogy egyesek kilátásai azért legyenek rosszabbak, mert ezáltal mások nagyobb előnyöket élveznek”.¹⁹

A két elv, melyek köré Rawls munkája szerveződik: 1. „az alapvető jogokkal és kötelességekkel mindenki egyenlően legyen felruházva; [...] 2. a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség, például a vagyon és a hatalom egyenlőtlen megoszlása csak akkor igazságos, ha ez kárpótlásul előnyöket teremt mindenkinek, kiváltképp pedig a társadalom legkevésbé kedvező helyzetű tagjainak”.²⁰ Nemcsak a hatékony-

ságot utasítja el azonban Rawls vezérelvként, hanem az „intuicionizmust” is: az általánosan igazságos elvekig feljutva már nincsenek magasabb rendű kritériumaink annak eldöntésére, egy-egy elv közül melyik a fontosabb, melyiknek van elsőbbsége, itt már csak saját belátásunk segít. Az intuicionista azt állítja, hogy nincsen felszínre hozható erkölcsi felfogás az értékítéletek mögött, az erkölcsi tények összetettsége miatt ítéleteinkre nem tudunk teljes magyarázatot adni. Rawls ezzel szemben az elvek szótári rendbe sorakoztatása mellett tör lándzsát úgy, hogy feltevése szerint mindegyiket a legnagyobb mértékben kell kielégítenünk, de csak ha az előzőeknek már teljes mértékben eleget tettünk. Lényegileg tehát külön kell választanunk azt, hogy mit kíván a jog, attól, hogy mit kíván az erkölcs, ám az utóbbi primátusa nélkül nem beszélhetünk igazságos társadalomról. Az elvek hierarchikus rendszere azonban nem jelenti azt, hogy a „nehéz esetekben” is mindig azonos volna sorrendjük, hiszen igazságtalan törvény is szolgálhat igazságos célt, de igazságos törvény igazságtalan célt sohasem: a képviselői demokrácia elsődlegességének elve ezért szorulhat háttérbe a nép közvetlen hatalomgyakorlásának elvénél, hogy a népakarat érvényesülését elősegítse. A bírák politikálása ennyiben megengedhető.

„Minden polgárnak kötelessége, hogy igazságos legyen”²¹ (ez a korai alkotmányozások ellenállási záradékának maradványaként a hatályos magyar alaptörvényben is benne van: 2. § (3) (!), tehát megkerülhetetlen kérdés, mi a teendő az igazságtalan törvényekkel, és az igazságtalanságnak mi az a mértéke, ahol a politikai kötelességek elenyésznek. Alaptétel, hogy a tökéletesen igazságos eljárás elérhetetlen, az alkotmány sem biztosíthat mindig tökéletes végeredményt, a parlamenti többség hibákat követhet el, ám az igazságos intézményekre vonatkozó „természetes kötelesség” megkívánja, hogy ne alkalmazzunk jogszerűtlen eszközöket, ameddig az igazságtalan törvény nem lép át bizonyos határokat. Az ideális alkotmányos eljárás az ideális piaci mechanizmus ellentéte, mivel amaz „akkor is hatékony eredményt ér el, ha mindenki csakis saját előnyével törődik”, emez viszont ettől még igazságérzetünket sértő törvényeket hozhat, például akkor, ha a törvényhozást önös érdekei vezérlik. A demokratikus közhatalomnak való ellenszegülés egyik formája, amit Rawls és Dworkin is oly részletesen tárgyal, a *polgári engedetlenség*. Szerzőnk meghatározása szerint „nyílt, erőszakmentes, a lelkiismeretre hivatkozó, mégis politikai cselekedet, amellyel megszegik a törvényt, és pedig rendszerint azért, hogy a törvényben vagy a kormány politikájában változást idézzenek elő”.²² Nyílt, mert a többséghez fordul; erőszakmentes, mert a törvénytisztelet határain belül marad; a többség lelkiismeretét szólítja meg a törvényes tiltakozás és az ellenállás durvább formái közti szűk mezsgyén. Rawls megkülönbözteti a polgári engedetlenségtől a lelkiismereti ellenszegülést, mely abban különbözik attól, hogy per definitionem történhet akár titokban is, mivel egyszerű „parancsmegtagadás”, nem engedelmeskedés; nem feltétlenül politikai elveken alapul, nem az igazságosság közös felfogására hivatkozik, más alapja is lehet.

Rawls értelmezésében akkor, illetőleg úgy lehet a polgári engedetlenséghez folyamodni, ha az egyenlő szabadság vagy a méltányos esélyegyenlőség elvét éri

durva sérelem, a jogi eszközöket már előzőleg kimerítették, és a jog és az alkotmány alapvető tiszteletét nem veszi semmibe. Meg kell jegyeznem, hogy amidőn a jogállamiatlan kormányzati tevékenység szimbóluma, a Kossuth téri kordon lebontásával az ellenzék polgári engedetlenséget gyakorolt, egy razi formális elv is sérelmet szenvedett: „a bűnüldöző szervek diszkrecionális joga ne ronthassa le a jogot”, hiszen a rendőrfőkapitányra hivatkozva tárta szét tehetetlenül karját a kormány, miközben egyértelmű jogsértés történt. Látnunk kell, hogy ez a megközelítés merőben liberális, én pedig a „konzervatív” értelmezést nélkülözhetetlen alapnak vettem a jogállamiság érvényesüléséhez. A liberálisok szerint a kisebbség morális elkülönülése okán helyezkedik szembe a (parlamentari) többséggel, szerintem viszont a politikai moralitás nem pluralizálódhat, így a jogos polgári engedetlenség „esszencialista”: az alkotmány igazságának pártján áll. Ha létezik az „egy helyes döntés”, akkor a többség tévedhet is!

Dworkin a Rawls kitaposta ösvényen halad tovább, azt állítván, hogy az alkotmány jogi és erkölcsi kérdéseket mos egybe, szerinte azonban nem dőlt el valójában: a polgárok összes erkölcsi jogát elismeri-e. Az alkotmányos rendszer mindösszesen arra alkalmas, hogy „hozzájáruljon” a jogok védelméhez, azok garantálására vagy meghatározására azonban alkalmatlan. Éppen itt lépnek jogi pástra az értelmiségiek, az írók! Ha viszont e konkrétan meg nem határozott jogok és értékek kívülről becsatornázódnak a jogba, úgy a jog részeként mégiscsak alkalmassá teszik az alkotmányos rendszert értékszempontú döntések igazolására. Bebizonyítja Dworkin, a konzervatív és a liberális megközelítésmód mennyire azonos végkicsengésében, vagyis a törvényeknek való engedelmesség joga összeütközik a saját lelkiismeret követéséhez való joggal. A paradoxon feloldásához egy nyelvi félreértés misztériumáról lebbenti fel a fátylat, hiszen a „joga van valaminek a megtételére” kettős értelmű. Egyfelől – erős értelemben – azt fejezi ki, hogy abban a valamiben helytelen volna megakadályozni, de legalábbis az külön indokért kiált. Gyenge értelemben annyit tesz: „semmi helytelen dolgot nem tesz ezzel”. Ha ezek után megvizsgáljuk, mit jelent, amikor úgy fogalmazunk: „joga van ahhoz, hogy saját lelkiismeretét kövesse”, már jól látjuk a különbséget. Semmi rosszat nem követ el, még ha nem is ért vele egyet a többségi társadalom.²³

A kérdés az, melyik értelmet használjuk a törvényszegéshez való jog esetében. A polgári engedetlenség ilyenformán akkor és csak akkor megoldhatatlan dilemma, ha a támadott „ortodox” felfogásban tárgyaljuk: erős értelemben. Nem minden alkotmányos jog erkölcsi jog is egyben, épp ezért kell határt vonnunk a jogok és az erős értelemben vett alapjogok között. Éppen ezeket az „erős értelemben vett alapjogokat” (melyek nem hiányozhatnak egyetlen demokratikus jogállam morális háttéréből sem) kell vitathatatlannak tekintenünk! Innentől Dworkin követi Rawls okoskodását a hasznossági elmélet elvetésében, mivel ezeket a jogokat pusztán arra hivatkozva, hogy ez összességében a közösség érdekét szolgálja, nem teheti félre egyetlen kormány sem: ezek igazágtalan célok volnának. Ebből következik, hogy a törvénnyel szembeni engedetlenség nem külön jog, hanem a kormánnyal szembeni jogok elvi vonása.

Senki sem vitathatja el a polgári engedetlenség alkotmányos jogát egyik magyar állampolgártól sem, ha a politikai hatalom úgy és olyan döntéseket hoz, mint ma Magyarországon. A materiális jogállam „erős értelemben vett alapjogai” a konkrét nevesítésüktől függetlenül is az alkotmányba kódolódnak, könnyen az általános klauzulák mögé olvashatók. Ha az állampolgárokat a döntésükhöz szükséges információktól fosztják meg, a törvényalkotás transzparenciáját homályosítják el, vagy a véleménynyilvánítás valóságos érvényesülését húzzák keresztbe, az alapjogok, így a politikai moralitás, biztosan sérülnek. Ettől fogva a legitimitáció nem *lex*, és még csak nem is *ius*, hanem *menyiség* kérdése: az alkotmányos ellenállási jogukat gyakorló állampolgárok kimozdíthatják hatalmi pozíciójából az aktuális politikai erőt, persze csupán akkor, ha a jogállamiság minimális feltételei adottak.

Mi hát a megoldás a kormányzat (többség) tévedésére vagy – esetünkben – a (látszólagos) többség terrorjára? Vissza kell hátrálnunk az alkotmányos-morális elvekig! Dworkin ugyan liberális szemszögből, tehát egyén és többség dichotómiája felől gondolkodik, mégsem nehéz ezt rávezetnünk honi viszonyainkra. A politikai hatalom megtehet bármit, és ha nem, hol húzódnak a határok? Pláne ha hazugsággal nyerte meg a választók kegyét! Valóban omnipotens a parlament, vagy a bírácoknak, civil szervezeteknek valós szerepük van a jog politikai filozófiai tartalmának konstituálásában? Mikor a közvetlen és a képviselői demokrácia viszonyát vizsgálták, az alkotmánybírák²⁴ mindent megtettek a politikai moralitás érvényesülésének érdekében. Eszközei erre más intézményes szervnek is megadatnak. Hányszor hívta föl a költségvetési anomáliákra a figyelmet az Állami Számvevőszék, és milyen foganatjai voltak ennek? Egy új Költségvetési Tanács felállítása helyett nem volna-e ésszerűbb, ha szankcióalkalmazási jogosítványokat adnának az ÁSZ kezébe? *Normális* esetekben semmiképpen nem tartanám magam sem célravezetőnek a népszavazások gyakoriságát, az igen-nem válaszlehetőség összetett társadalmi problémák kezelésében nem elégséges („a demokrácia nap mint nap megismétlődő referendum” – írta Rudolf Smend). Nemcsak a parlament, hanem a teljes jogi intézményrendszer és a környezetében létező életvilág is részese a jogot kimunkáló folyamatoknak. Helyzetünkben a rendszerváltozás óta szinte mindig éppen az Alkotmánybíróságnak volt esélye a politikai moralitás oldaláról beavatkozni, és megkísérelni a jogállamiság helyrehozását. Mint ahogy valamennyi értelmiséginek, de mindenki másnak is alkotmányos feladata, hogy ezt előbbre vigye.

Jog és irodalom. Azt is igyekeztem röviden bizonyítani, e kettő kölcsönhatásai milyen termékenyek lehetnének a politika erőterében. Sütő András az *Egy lócsiszár virágvasárnapjában* parabolikusan a polgári engedetlenségnek szinte összes jogbölcseleti vitapontját feltárta: a közös demokratikus moralitásnak ilyen és ehhez hasonló számtalan alapműve van, mind csupa „morálfilozófia” a javából. Ha a használt három fogalmat – társadalom, nemzet, politikai közösség – egyesíthetnénk gondolkodásunkban, vitáinkat közös mederbe terelhetnénk, és nem üresedne ki egyik alkotmányos szabadságjog sem a politikai akaratosság kényszerítő

eszközeitől, mint mikor az ország háza előtt – Sólyom László szavaival élve – „zsákban futást” rendeznek, csak hogy ellehetetlenítsék a törvényes tiltakozást. E nélkül a *mi demokráciánk* fennkölt kongású fecsegés marad – virágvasárnapi zsákban futás. ☒

J E G Y Z E T E K

- 1 Lásd ehhez Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Alfred Verdross vagy Werner Maihofer munkásságát.
- 2 Vajda Mihály: Az aszketikus pap és a demokratikus utópia. In *A posztmodern Heidegger*. 1993, Századvég Kiadó.
- 3 Vajda, 135.
- 4 Uo. 153.
- 5 Láncki András: Válság és politikai filozófia. In *Kommentár*, 2007/4, 11.
- 6 Interjú. *Népszabadság*, 2006. szeptember 23.
- 7 A magyar államhatalom esztétikája. *Élet és Irodalom*, 2007. július 13.
- 8 Lásd Robert Alexy: *Theorie der juristischen Argumentation*. 1983, Frankfurt am Main.
- 9 Herbert Hart szóhasználata a fogalmak szemantikai extenzitására.
- 10 Jerome Frank állította.
- 11 Herbert Hart: *A jog fogalma*. 1995, Osiris.
- 12 Lásd bővebben Bódig: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia: jogelméleti módszertani vizsgálódások*. Miskolc, 2004.
- 13 Neumann János elhíresült kijelentése.
- 14 A Plessy-esetben az alkotmánybíráskodási funkciót is betöltő amerikai LB azt mondta ki, hogy bár semmilyen szolgáltatásból nem zárhatók ki, a feketék elkülönítése nem sérti az egyenlőségi klauzulát („separate but equal”), míg a későbbi Brown-ügyben lerontották ezt a döntést azzal, hogy mindennemű szegregációt alkotmányellenesnek minősítettek.
- 15 Richard A. Posner: Az erkölcs- és jogelmélet kérdései. *Fundamentum*, 2005/4.
- 16 Ronald Dworkin: A politikai bírók és a joguralom. In *Joguralom és jogállam*. 1995, Tempus.
- 17 A szakszervezetek, érdekképviseletek komoly politikai befolyását jelenti, mely korrigálja a pártok hatalmi versengését.
- 18 Joseph Raz: A joguralom értéke In *Joguralom és jogállam*. 1995, Tempus, a továbbiakban Raz formális előírásaiból idézek fel néhányat.
- 19 John Rawls: Az igazságosság elmélete, 1. fejezet. 1997, Osiris.
- 20 Uo. 2. fejezet, 87.
- 21 Rawls, uo.
- 22 Rawls, 438.
- 23 Lásd bővebben Ronald Dworkin: Vegyük komolyan a jogokat! In *Modern politikai filozófia*. Szerkesztette Huoranszki Ferenc.
- 24 776/H/2007. AB határozat.